

Тетяна ЩЕРБИНА

ПОЛІСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

Статтю присвячено аналізу міждіалектних паралелей суміжжя середньонаддніпрянського й степового говорів з говірками інших діалектних ландшафтів, зокрема звернено увагу на лексичні явища, що функціонують у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя та північному наріччі, указано на специфіку їхньої реалізації.

Ключові слова: *говірки середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя, східнополіські, середньополіські, західнополіські говірки.*

Лінгвогеографічне й лексикографічне опрацювання одиниць окремих лексико-семантичних і тематичних груп, з'ясування генезису елементів лексичного й семантичного рівнів діалектної мови, дослідження їх у взаємозв'язках із відповідними рисами лексичних систем інших говірок є актуальними завданнями сучасного мовознавства. Особливої уваги потребує вивчення лексичних і семантичних явищ у говірках діалектних суміж, зокрема середньонаддніпрянсько-степового. Поширення мовних рис у цьому ареалі, його членування зумовлені перехрещенням різнодіалектних міграційних потоків на зазначеній території; говірки середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя, по-суті, є "конгломератом, своєрідною мозаїкою різних діалектних систем"¹. Вирішення специфічних лінгвістичних проблем, характерних для названого суміжжя, вимагає залучення широкого фактичного матеріалу та багатогранного його аналізу, однак досі чимало питань структури говірок, генези, як і їх групування, досі глибоко не описано й ґрунтовно не пояснено. Погляди вчених (Ф.Т. Жилка, І.Г. Матвіяса, В.С. Ващенко, І.О. Варченка) на розмежування середньонаддніпрянського та степового діалектів відчутно різняться; вони ґрунтувалися на картографуванні говірок за відносно рідкою мережею без докладного опрацювання діалектного суміжжя. Недостатність мовного матеріалу та

¹ Жилко Ф. Т. Про лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів української мови // Праці 12 респ. діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 4.

обмежене використання методів дослідження позначились на вирішенні проблеми середньонадніпряньсько-степової межі. Її зневияснення зумовлене ще й тим, що суміжні середньонадніпряньські й степові говірки мають багато спільного в лінгвальному відношенні, їх диференціюють лише “за більшою чи меншою інтенсивністю функціонування деяких діалектних елементів”². За матеріалами Атласу української мови (АУМ) важко відшукати риси, які були б властиві тільки середньонадніпряньському чи степовому говорам. Причина цього, на нашу думку, у тому, що в АУМ основну увагу приділено фонетиці та морфології (відповідно 160 і 113 карт), а діалектну лексику представлено фрагментарно (69 карт). Тому видається актуальним дослідження саме лексики говірок середньонадніпряньсько-степового порубіжжя, адже вона є індикатором ареальних відмінностей, відображаючи в слові поєднання результатів розвитку інших структурних рівнів – просодії, фонетики, морфеміки³. Увага до назв одягу, взуття, головних уборів та прикрас не випадкова, оскільки ці номени – одні з давніх, і дозволяють простежити не тільки розвиток лексичної системи мови, але й зв’язки між матеріальною та духовною культурою народу.

Застосування лінгвогеографічного методу для дослідження лексики й семантики говірок середньонадніпряньсько-степового порубіжжя дозволило проаналізувати тенденції просторового розміщення лексичних і семантичних явищ, установити ареальну диференціацію та виявити лінгвальне наповнення кожної територіальної одиниці досліджуваного континууму, її зв’язки з суміжними й дистантними діалектними зонами. Інтерпретація ізоглос у широкому ареальному контексті показала, що більшість засвідчених у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя лексичних і семантичних явищ (приблизно 60%) є специфічними, властивими лише досліджуваному континууму, частина назв одягу, взуття, головних уборів і прикрас є інтердіалектними чи інтермовними. Виявлено також явища, що мають паралелі в говірках південно-західного наріччя (в основному східноpodільських та волинських), південно-східного (середньонадніпряньських та степових), північного (переважно середньополіських). Зазначимо, що, на жаль, висновки про взаємозв’язки з іншими діалектними зонами на лексичному рівні є

² Матвіяс І.Г. Членування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 45.

³ Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 4

відносними, оскільки ґрунтуються лише на частині фактів з причини фрагментарності представлення аналізованого сегмента лексики в наявних лексикографічних та лінгвогеографічних працях. З цієї ж причини не видається можливим порівняти особливості поширення й функціонування лексем у говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя й інших діалектних ландшафтах.

Зіставлення складу та семантичної структури лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів та прикрас у говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя та північного наріччя в багатьох випадках засвідчує спільність репертуару назв цієї тематичної групи. Навіть якщо реалії відрізняються кроєм, наявністю чи відсутністю деяких складових елементів одягу, – а це передбачає відмінності в називанні, – спільність номінації виявляється повною або дуже близькою. Порівняння матеріалів регіонального картографування найменувань одягу, взуття, головних уборів і прикрас у говірках суміжжя середньонаддніпряньського та степового діалектів⁴, лексикографічних джерел⁵, інших праць⁶ дало підстави виділити низку лексем, які не мають істотних відмінностей щодо формальних і семантичних змін (тут і далі першими подаємо лексеми, засвідчені в говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя):

□ *хустка* ‘жіночий головний убір (загальна назва)’ (к. 114)⁷ – у західно-, середньо-, східнополіських говірках *хустка* ‘тс’ (Пон., 19, Бул., 138, Грим., 165);

□ *шл’арка* ‘смужка тканини, зібрана в складки й пришита для оздоблення до сукні, фартуха, спідниці’ (к. 55) – у середньополіських говірках *шл’арка* ‘тс’ (Грим., 180);

□ *убирати, убират* ‘одягати наречену’ (к. 12) – у західнополіських говірках *убирати* ‘тс’ (Пон., 9);

□ *ман’кети* ‘вилogi рукавів, манжети’ (к. 32) – у західнополіських говірках *ман’кети* ‘тс’ (Горб., 36);

⁴ Щербина Т.В. Ареалогія середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя: монографія. – Черкаси: Видавець Андрощук П.С., 2009. – 348 с.

⁵ Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир: Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.; Горбач О. Словник діалектної лексики західнополіської говірки села Остромичі, кол. повіту Кобринь // Горбач О. Зібрані статті. V. Діалектологія. Фотопередрук. – Мюнхен, 1993. – С. 269-330.

⁶ Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся. – К., 1997. – 182 с.

⁷ Тут і далі покликання на карти подаємо за зазначеною працею Т. Щербини

□ *приколки, заколки* ‘защіпки для волосся’ (к. 136) – у середньополіських говірках *приколки, заколки* ‘тс’ (Баб., 14);

□ *бахрама* ‘ряд ниток або шнурків на краях хустки’ (к. 118) – у середньополіських говірках *бахрама* ‘тс’ (Грим., 17);

□ *ластка, ласт’івка* ‘вставка під пахвами в сорочці народного крою’ (к. 31) – у західно- й середньополіських говірках *ластка, ласт’івка* ‘тс’ (Пон., 13; Булг., 160; Грим., 68, 83);

□ *заброди* ‘чоловіче взуття для риболовлі’ (к. 88) – у середньополіських говірках *заброди* ‘тс’ (Баб., 9); ‘високі гумові чоботи’ (Грим., 51).

Окрім спільних лексичних діалектних особливостей, частина найменувань відрізняється формальними модифікаціями, що здебільшого зумовлено специфікою фонетичних систем зіставлених говірок:

□ *криси* ‘відігнуті краї капелюха’ (к. 88) – у середньополіських говірках *криси, кр’іси* ‘тс’ (Грим., 79);

□ *попруга, попружка, попружок* ‘чоловічий пояс зі шкіри’ (к. 41) – у західно- й середньополіських говірках *попруга, по[а]пругжа* ‘шкіряний пояс’, ‘вузька ремінна смуга підперізувати одяг’ (Пон., 41; Баб., 13; Грим., 130);

□ *душоґр’ейка, т’ілогр’ійка* ‘стьобана ватяна куртка без рукавів та коміра’ (к. 59) – у середньополіських говірках *душо[е]ґрейка, т’ілогр’ійка, т’елогрейка, т’ілегрейка* ‘безрукавка з ватною підкладкою’, ‘тепла безрукавка з ватною підкладкою’ (Баб., 13; Грим., 48, 156);

□ *халоша* ‘штанина, одна з холош штанів’ (к. 37) – у західно-, східнополіських говірках *колоша* (Пон., 42; Зайч., 24), у середньополіських говірках *хо[а]лоша, галоша* ‘тс’ (Грим., 164);

□ *хвартух з наґрудником* ‘фартух, який захищає одяг від грудей до колін’ (к. 54) – у середньополіських говірках *фартух з наґрудником* ‘тс’ (Баб., 18);

□ *крила* ‘відігнуті краї капелюха’ (к. 113) – у середньополіських говірках *крила, крил’а, крил’я* ‘тс’ (Грим., 79).

Серед виявлених паралелей засвідчено також граматичні, словотвірні варіації назв одягу, взуття, головних уборів і прикрас:

□ *крижмо, крижма* ‘тканина, у яку загортали дитину під час хрещення’ (к. 146) – у середньополіських говірках *крижмо* ‘тс’ (Грим., 79);

□ *о[у]пл’іток* ‘кісник, стрічка для вплітання в косу’ (к. 135) – у середньополіських говірках *упл’от* ‘тс’ (Грим., 160).

Значна частка лексем у зіставлених говірках відрізняється семантичними характеристиками. Деякі спільні найменування

позначають різні модифікації реалій щодо крою, матеріалу виготовлення, наявності чи відсутності оздоблення, призначення:

□ *коротушка* ‘короткий верхній одяг із домотканого сукна, що наглухо застібається’ (к. 64) – у середньополіських говірках *коротушка* ‘короткий жіночий одяг із хутряним коміром’, ‘жіноча плюшева шубка’ (Грим., 75);

□ *очкур’а* ‘чоловічий шкіряний пояс’ (к. 41) – у середньополіських говірках *очкур’а* ‘пояс штанів’, ‘мотузка в поясі штанів’ (Грим., 112);

□ *збори* ‘складки у верхньому одязі від талії донизу’ (к. 75) – у середньополіських говірках *збори* ‘складки біля коміра в сорочці’ (Грим., 56), у західнополіських – ‘складки в одязі’ (Пон., 35);

□ *гуцулка* ‘вишита верхня чоловіча сорочка спеціального крою зі стоячим коміром, з розрізом посередині’ (к. 23, ком. 23) – у середньополіських говірках *гуцулка* ‘сорочка, вишита гуцульським орнаментом’, ‘вишита чоловіча сорочка’, ‘вишита хрестиком сорочка зі стоячим коміром’ (Грим., 42);

□ *лубок* ‘довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита з овечої шкіри хутром досередини’ (к. 66) – у середньополіських говірках *лубок* ‘чоловічий чи жіночий одяг з хутра’ (Грим., 89);

□ *сорочка з тесктою* ‘верхня жіноча сорочка’ (к. 25, ком. 25) – у середньополіських говірках *сорочка з тесктою* ‘вишита хрестиком сорочка з вирізом на шії’ (Грим., 149).

У зіставлюваних ареалах зафіксовано випадки однакового лексичного представлення різних реалій. Наприклад, номен *бути* засвідчений у говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя з семантикою ‘жіночі туфлі без каблуків’ (к. 106, ком. 106), а в середньополіському говорі – *бути* ‘чоловічі чоботи’ (Грим., 28). Лексема *баска* в говірках суміжжя середньонаддніпряньського і степового діалектів репрезентує сему ‘жіноча кофта навипуск’ (к. 57), у середньополіському говорі її вживають на позначення зібраної частини тканини на поясі спідниці (Грим., 16). Найменування *л’ах’івка* в говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя позначає поділ жіночої сорочки (к. 35), а в середньополіських – сему ‘вишивка на чоловічій сорочці’ (Грим., 90). Номен *бул’до*, який у зіставлюваних діалектних ареалах відомий з семантикою ‘чоловічі чоботи’ (к. 83, ком. 83; Грим., 25), у середньополіському говорі використовують ще й на позначення чоловічих штанів, подібних до галіфе (Грим., 25). Припускаємо, що зміни в семантиці аналізованих лексем виникли внаслідок міждіалектного контактування, можливо, вони пов’язані

з особливостями формування ареалу середньонаддніпрянсько-степового суміжжя⁸.

Серед виявлених лексичних паралелей привертають увагу найменування, що відрізняються розгалуженістю семантичної структури. Наприклад, номен *п'лахта*, який у говірках порубіжжя середньонаддніпрянського і степового діалектів зафіксований з семантикою ‘жіночий святковий одяг, подібний до спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ, здебільшого з вовняної картатої тканини’, ‘картата декоративна тканина’, ‘покривало з картатої тканини’, ‘безрукавка з тонкої тканини’, ‘широке грубе полотнище, у якому носять сіно, соломі і т. ін.’, ‘розпарений дубовий чи ясеневий дрючок, з якого гнуть ободи на колеса’, ‘різновид спідниці з розпірками збоку, які не доходять до пояса’, ‘велика тепла жіноча хустка’, ‘шматки сала з живота забитого кабана’ (к. 52), у північному наріччі, зокрема в східнополіському й середньополіському говорах, засвідчено з 16 значеннями, серед них – специфічні: ‘соснова пластина, з якої виплітають короб’, ‘деталь крила вітряка – силорегулюючий щит’ (Гриц., 165; Грим., 124). Назва *запаска* в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя має 5 значень (к. 51), які умовно можна поділити на 2 семантичні комплекси – “одяг” і “щось, залишене про запас”. У середньополіських говірках слово *запаска* зафіксовано з 18 значеннями (Грим., 53), однак жодне з них не виходить за межі поняття “одяг”.

Частина лексем, які в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя є однозначними, у діалектах північного наріччя мають широку семантичну структуру. Наприклад, назви *боти* ‘черевики, вид невисокого взуття на шнурках або гудзиках’ (к. 103), *чун'ї* ‘глибокі калоші’ (к. 108) у середньополіських говірках уживають для репрезентації відповідно 12 і 25 сем, об'єднаних архісемою “взуття” (Грим., 22, 175).

Лексичне протиставлення говірок залежить від формальних і семантичних змін слова в їхньому поєднанні, що по-різному усвідомлюються діалектоносіями й неоднаково впливають на долю лексем у говірках⁹. У зіставлюваних ареалах засвідчено найменування, які розрізняються і словотвірним чи фонетичним оформленням, і семантичною структурою:

□ *опинка* ‘фартух від пояса до колін’ (к. 54) – у середньополіських говірках *оп:инка*, *оп':инка*, *оп'инка*, *обпинка*

⁸ Докладніше див.: Щербина Т. Зазначена праця ... С. 3-10.

⁹ Докладніше див.: Гриценко П.Ю. Зазначена праця ... С. 51.

‘жіночий фартух’, ‘великий жіночий платок, який здебільшого носять на плечах’ (Баб., 171);

□ *віт’ажки* ‘суцільнокроєні чоботи, у яких халяву й нижню частину виготовляли з одного шматка шкіри’ (к. 83, ком. 83) – у західнополіських говірках *віт’аж[ш]ки* ‘тс’ (Пон., 48), у середньополіських – *віт’ажки*, *віт’ажк’і*, *в’іт’ажк’і*, *в’іц’ажк’і* ‘тс’, ‘жіночі чоботи’, ‘хромові чоловічі чоботи’, ‘жовті чоботи до колін з маленькими каблучками’, ‘заготовки для чобіт’ (Грим., 33);

□ *тугла* ‘відлога, частина верхнього одягу для захисту голови в негоду’ (к. 72) – у середньополіських говірках *тугл’а*, *тугл’а* ‘тулубаста мішкувата свита, яка обшивалася по швах жовтими шнурками’ (Грим., 40);

□ *московка*, *моск’вичка* ‘чоловіче тепле напівпальто з хутровим коміром’ (к. 63) – у середньополіських говірках *моск’вичка*, *моск’вич* ‘напівпальто з шалевим коміром’ (Баб., 9), *московка*, *мо[а]ск’вічка* ‘коротка шубка з плюшу’, ‘теплий жіночий піджак’, ‘жіноче півпальто на ваті’ (Грим., 97);

□ *опорки* ‘м’яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри’ (Щерб., к. 99) – у середньополіських говірках *опорки*, *опорк’і* ‘хромові черевики’, ‘чоботи з високими каблучками’, ‘старі чоботи з відрізними халявами’, ‘короткі чоботи’, ‘старе розтопане взуття’, ‘будь-яке взуття’ (Грим., 111);

□ *полики* ‘вишивка на рукаві жіночої сорочки’ (к. 34) – у середньополіських говірках *полики*, *полик’і*, *пулик’і*, *палк’і* ‘верхня частина сорочки (від ліктя вгору), оздоблена вишивкою’, ‘вставлений шматок тканини на рукаві сорочки’, ‘вишита сорочка’, ‘вставка на плечах чоловічої сорочки’ (Грим., 128).

Отже, у лексичному складі говірок середньоадніпрянсько-степового порубіжжя засвідчено назви одягу, взуття, головних уборів та прикрас, спільні з назвами цієї тематичної групи лексики в північному наріччі. Вони не завжди мають тотожне значення, відчутним є структурне й фонетичне варіювання найменувань, що, можливо, зумовлено особливостями формування зіставлених діалектних ареалів, що становить перспективу подальшого вивчення.

Список скорочень джерел

Аніс. – Анісімова Л.Г. Назви верхнього одягу у поліських, волинських та подільських говірках // Дослідження з української діалектології: Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 126-127.

Баб. – Бабий Ф.И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1985. – 24 с.

Бабий – Бабий Ф.И. Лексико-семантическая группа названий “женский платок” в украинских говорах // Совещание по

общеславянскому лингвистическому атласу (Воронеж, 11-16 сентября, 1974 г.). Тезисы докладов. – М., 1974. – С. 171-174.

Булг. – Булгакова Л. Народний одяг населення Київського Полісся (20–30-х ХХ ст.) // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1. Київське Полісся. – 1994. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1997. – С. 123-148.

Булг. – Булгакова Л. Традиційний жіночий одяг першої половини ХХ ст. // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 2. Овруччина. – 1995. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – С. 159-176.

Горб. – Горбач О. Словник діалектної лексики західнополіської говірки села Остромичі, кол. повіту Кобринь // Горбач О. Зібрані статті. V. Діалектологія. Фотопередрук. – Мюнхен, 1993. – С. 269-330.

Гриц. – Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.

Грим. – Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир: Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.

Зайч. – Зайченко В. Народне вбрання Чернігівщини к. XVIII – сер. ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. – К.: Наук. думка, 1993. – № 3. – С. 18-27.

Пон. – Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся. – К., 1997. – 182 с.

Татьяна Щербина

Полесские лексические элементы в говорах среднеподнепровско-степного пограничья

В статье проанализированы междудialeктные параллели говоров среднеподнепровско-степного пограничья с другими диалектами, в частности обращено внимание на лексические явления, функционирующие в говорах среднеподнепровско-степного пограничья и северном наречии, указано на специфику их реализации.

Ключевые слова: *говоры среднеподнепровско-степного пограничья, восточнополесские, среднеполесские, западнополесские говоры.*

Tetyana Scherbina

Polissya lexical elements in the dialects of mid-upper-Dnieper and Steppe border

The article is devoted to the analysis of the interdialectic parallels of mid-upper-Dnieper and Steppe dialects with dialects of other dialectic landscapes. The lexical phenomena functioning in the dialects of mid-upper-Dnieper and Steppe border and northern dialects are paid attention to, the character of their realization is indicated.

Key words: *mid-upper-Dnieper and Steppe border dialects, eastern Polissya, middle Polissya, western Polissya dialects.*